

HERALDISK TIDSSKRIFT

BIND 2 • NR 19 • 1969 • SIDE 423–440

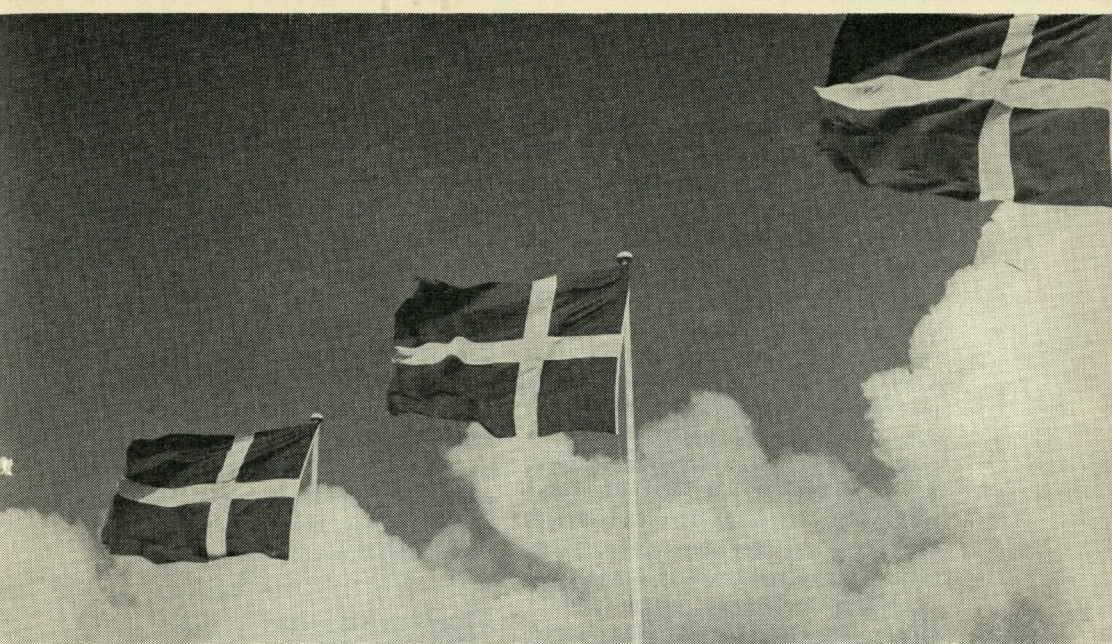
Dannebrog
Af Sven Tito Achen

SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA

Heraldisk Selskab • Heralдинen Seura • Skjaldfræðafélagið

Heraldisk Selskap • Heraldiska Sällskapet

Dannebrog

Af *Sven Tito Achen*

OM DANNEBROG jeg ved/det faldt fra himlen ned...

Som enhver dansk har lært i skolen, skete dette 15. juni 1219, i juni 1969 altså for nøjagtigt trekvart årtusind siden, og ved et sådant jubilæum er det naturligt at spørge, ikke blot: Hvor ved vi egentlig dét fra? Men også: Hvad ved vi i det hele taget om dette skønne flags oprindelse og historie?

Den ældste bevarede omtale af Dannebrog's oprindelse stammer fra o. 1520–23. I de år arbejdede historikeren Christiern Pedersen på en fortsættelse til Saxo Grammaticus' middelalderkrønike, og i forbindelse med omtalen af Valdemar Sejrs (1202–41) skrev han: »Somme mene og sige, at samme kong Valdemar skulle fanget Dannebroggi ned af himlen samme tid, som er en hvid kors i et rødt felt« (her citeret ef-

ter Flaglovkommissionens betænkning 1929, se litteraturlisten). Christiern Pedersen siger ikke nøjagtig hvornår det skete, ej heller hvor, men disse oplysninger kan hentes i et andet dokument fra omtrent samme tid.

I Roskilde sad der en munk ved navn Petrus Olai, dvs. Peder Olsen, som indsamlede og nedskrev historisk stof af forskellig art. I et manuskript fra hans hånd, som stadig eksisterer, læser man (på latin, her i Flaglovkommissionens oversættelse): »Andetsteds haves den efterretning, at da de kristne danske i hin Valdemar den Andens tid i året 1208 i Livland kæmpede med de vantro liver på et sted som kaldes Felin og, allerede næsten overvundne, ydmygt anråbte Gud om hjælp, da blev det forundt dem straks at modtage en fane, faldet fra himlen, tegnet med et hvidt kors, trykt på en ulddug, og de hørte en røst fra det høje, at de visselig skulle knuse deres

1. Fot. Danmarks Turistråd.

modstandere og vinde fuldstændig sejr, når den blev løftet højt. Således skete det også. Men denne fane kaldes med sit sædvanlige navn Danebroge.

1219 eller 1208?

Peder Olsen skrev i 1527, men byggede på ældre kilder, deriblandt en krøniker fra førstn af 1400-tallet, som nu er gået tabt. Han accepterede imidlertid ikke ukritisk alle enkeltheder i sine forlæg, og en af de ting han »redigerede« var det just citerede afsnit. Kampen ved Felin 1208 kan næppe have været nogen betydningsfuld affære. Hverken kongen eller nogen anden stormand, gejstlig eller verdslig, deltog, og ingen af de ret detaljerede samtidige krøniker omtaler den. Peder Olsen har sikkert ment, at miraklet med den himmelske fane måtte være sket i forbindelse med en begivenhed, som i højere grad fortjente det. Og en sådan begivenhed havde faktisk fundet sted.

I 1219 stod der et stort slag ved Lyndanisse i det nordlige Estland, hvor den danske ærkebiskop og flere bisper var til stede. Den danske hær var blevet overrasket; Theoderik, biskop af Estland, blev dræbt; og situationen var særdeles kritisk. De danske bisper besteg da en høj i nærheden, og dér anråbte de Gud om hjælp og lovede, hvis han lod danskerne sejre, at alt dansk mandkøn, fra tolv år og opefter, til evig tid ville faste på årsdagen for slaget. Den danske konge havde ligget for anker med flåden ikke langt fra kysten. Han kom i land med sine mænd i det afgørende øjeblik, og hvad der havde truet med at blive et nederlag, vendtes til en stor sejr. Hele Estland blev erobret, indbyggerne blev døbt, og mange kirker blev opført.

»Der er en vildfarelse i årstallet«, tilføjede Peder Olsen i sin beskrivelse af affæren ved Felin. Han rettede »1208« til »1219« og kædede banneret som faldt fra himlen sammen med de bedende bisper på bakketoppen. kongens ankomst, og den berømte og skelsættende sejr. Slaget ved Lyndanisse udkæmpedes på Sankt Vitus' og Sankt Modestus' dag, dvs. 15. juni, og da alle danske historieværker i mere end tre hundrede år fulgte Peder Olsens beretning, betragtes 15. juni 1219 stadig som Dannebrog's fødselsdag.

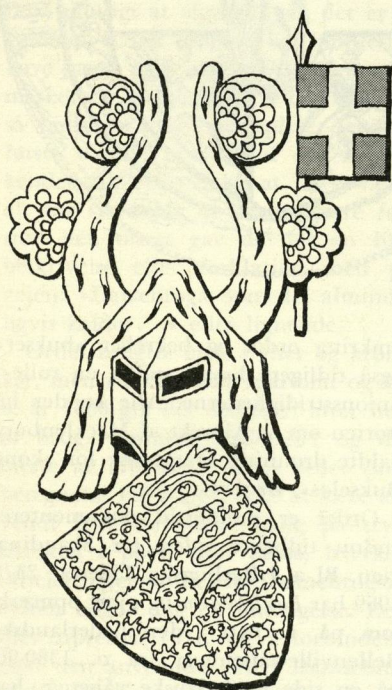
De ældste gengivelser

De bevarede litterære kilder som omtaler Dannebrog's oprindelse, er altså cirka tre hundrede år senere end begivenheden. Men hvad med billeder? Kender man ingen samtidig gengivelse af hvad der skete, eller af flaget selv?

Af selve miraklet, Dannebrog faldende fra himlen, kendes ingen samtidig eller bare middelalderlig fremstilling. Af et korsflag kender man en gengivelse, men meningerne om det er delte. Billedet findes på en mønt fra anden halvdel af 1100-tallet, hvis ene side viser et kronet hoved, mens den anden viser et flag med et kors i dugen. Er dette flag imidlertid Dannebrog? På den tid blev mange danske mønter slået af kongen og kirken i fællesskab, og i så fald repræsenterer møntbillederne i reglen den ene af disse parter på den ene side, den anden part på den anden. Så længe der ikke er andet som tyder på, at korsflaget på 1100-tals mønten forestiller Dannebrog, tror jeg ikke man skal se andet i det end »kirken«.

Det ældste billede som uomtvisteligt forestiller Dannebrog, stammer fra midten af 1300-tallet og sidder i den berømte nederlandske våbenbog *Ar-*

morial Gelre. Blandt våbenerne heri er der også et for *die coninc van denmarke*, hvilket på dette tidspunkt må være *Valdemar Atterdag* (1340–75). Skjoldet viser de tre blå løver mellem myriader af røde hjerter, der havde været kendt som de danske kongers våben siden slutningen af 1100-tallet. Til hjelmens hermelinsbetrukne horn med deres pomponner af påfuglefjer

2. Den ældste sikre gengivelse af Dannebrog, som del af våben for »kongen af Danmark«, dvs. Valdemar Atterdag (1340–75). Farvelagt tegning fra midten af 1300-tallet i *Armorial Gelre*. Denne våbenbog udsendtes i en facsimile-udgave i 1881, men tegningen her blev først kendt i Danmark betydeligt senere, og flertallet af de danske forfattere, som i forrige århundrede skrev om Dannebrog, kendte den ikke. Hvilke overlægninger og diskussioner kunne den ikke have sparet dem for!

var der imidlertid føjet noget nyt: et flag, rødt med et hvidt kors (se figur 2). Der er ikke tvivl om farverne, for tegningen i *Armorial Gelre* er kolo-
reret.

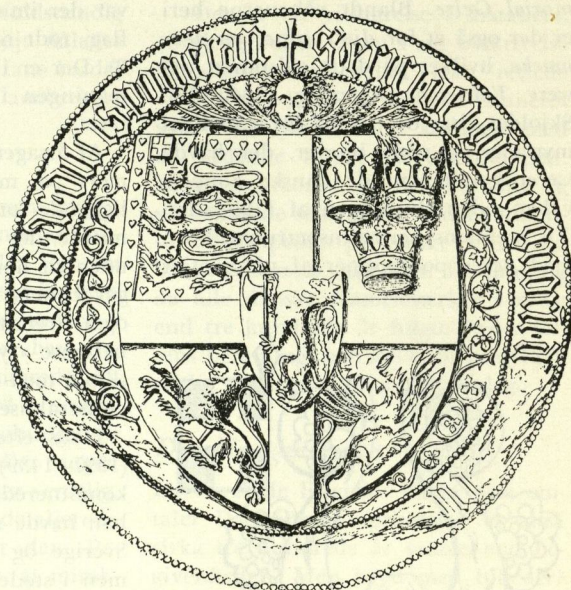
Af årsager som vi senere vil se nærmere på, må det have været magtpåliggende for kongen at anvende dette mærke, det hvide kors i rødt felt. Foruden sit normale kongesegl, med kongevåbenets tre løver, lod han nemlig også fremstille et særskilt segl, det berømte »tyl Danalovgh«, der viste et skjold med et kors i, sikkert ment som en heraldisering af Dannebrog.

Hans efterfølger Erik af Pommern (1397–1439) gik endnu videre. Han kombinerede de forskellige våbener han havde ret til — Danmark, Norge, Sverige og Pommern — i ét skjold, men i stedet for at lade dem udfylde den forhåndenværende plads anbragte han først et bredt kors, korset fra Dannebrog, i midten af skjoldet, og placerede derefter sine våbenmærker i hjørnerne (figur 3). Dette var en helt ny form for heraldisk komposition, uden fortillfelde i Danmark eller udlandet. Men ideen viste sig varig: lige siden, under hver eneste dansk konge, har indholdet af det store rigsvåben været arrangeret omkring Dannebrogskorset.

Ordet Dannebrog

Selve ordet »Dannebrog« synes at være kommet i brug i samme periode. Så vidt man kan skønne var ordets oprindelige betydning »rødt klæde« eller »rødt flag«, men dette må være gået i glemmebogen, og de danske forfattere som anvender ordet i 1400- og 1500-tallet, synes at mene at ordet betyder »danskernes flag« eller »Danmarks flag«. Et sted eller to bruges ligefrem betegnelsen »Danmarck-bråge«.

3. Erik af Pommerns segl, kendt fra 1398, med hans våbenskjold. Hovedskjoldet er opdelt med korset fra Dannebrog, og yderligere holder Danmarks tre løver i 1. felt et Dannebrogflag. Dette sidste, usædvanlige arrangement er i øvrigt ikke enestående: i et segl fra 1307 lader hertug Valdemar 4. af Sønderjylland sine to løver holde en fane på samme måde, se Danske Kgl. Sigiller, 1917, pl. 16. De øvrige våbenmærker er Sveriges tre kroner, den svenske Folkungeløve, Pommerns grif og, i midten, Norges løve. Efter E. Lund: Dannebrog, Danmarks palladium, 1919.

Men det ser ud til, at danskerne ikke var de første som brugte ordet. Det ældste eksempel i en dansk tekst er fra 1478, men i alle fald fra 1439 optræder »Danabroka« adskillige gange i svenske tekster, f. eks. rimkrøniker, der beskriver krigeriske sammenstød mellem svenske nationalistler og det danske unionsparti. Det er følgende oftest i en dansk-fjendtlig sammenhæng, men ordet synes tillige flere gange at være brugt med en nedsættende eller grovkornet klang. Hans Brix mente, at svenskerne forstod, eller lod som om de forstod, *Danabroka* som »danskebukser«.

Det er muligt. Dannebrog havde oftest form af et splitflag, som godt kan ligne et par bukser, navnlig da splitten i ældre tid var langt dybere end i dag. Og foruden »klæde« og »flag« kunne ordet *-brog* også betyde »bukser«, jævnfør *Lodbrog* = lådne bukser. Der til kommer, at vittigheder og hånsord

omkring ordet og begrebet »bukser« også tidligere havde spillet en rolle i unionsstridighederne. Alle kender historien om at Albrekt af Mecklenburg kaldte dronning Margrethe for »kong Bukseløs«, *Brokalös*.

Ordet er imidlertid dokumenteret endnu tidligere *uden for* Skandinavien. Bl. a. i Berlingske Tidende 23/2 1969 har *Paul Warming* gjort opmærksom på, at han i den nederlandske Bellenville-våbenbog, fra o. 1380-90, på en side med danske våbener, har fundet en tegning af et skjold med et kors i og derover ordet *Denenbroce*. Måske stammer ordet fra hollandsk? En stor del af det danske nautiske ordforråd, ja endog adskillige stednavne i danske farvande, er af nederlandsk oprindelse. Det ville i virkeligheden være nærliggende, om også det danske *skibsflag* (se side 430-31) havde fået sit navn af nederlandske søfolk. Dette udelukker ikke, at ordet kan være

optaget i dansk via svensk, ej heller ordspillet over »bukser«. To hollandske byer hvis navn ender på *-broek*, Abbenbroek og Hensbroek, har siden middelalderen ført et par bukser i deres våben.

Hvorvidt ordet »Dannebrog« nu er opstået i Holland, eller om det muligvis er meget ældre i dansk end 1478 — evt. ældre end korsflaget, en teori som enkelte forskere ikke vil afvise — er nok umuligt at afgøre. Hvis det er et gammelt dansk ord, må det imidlertid have været gået af brug og glemt, og måske har forekomsten af det i svensk så bidraget til at genoplive det. De første danske brugere af det som vi kender til, synes ikke at have været alt for sikre på, at deres læsere forstod det, oftest gav de det en lille beskrivelse eller forklaring med på vejen: »Danæbroga, som det almindeligvis kaldes...« eller lignende.

Ordet brugtes mest i viser og krøniker, men i øvrigt kun sparsomt og fra o. år 1600 gik det åbenbart atter helt af brug. Gennem 1600-tallet og det meste af 1700-tallet vides ordet (som betegnelse for flaget) ikke at være anvendt bare én eneste gang på tryk, hverken i poesi eller prosa, hverken officielt eller uofficielt. *Dannebrog-ordenen* udgør dog en undtagelse. Den blev oprettet 1671, og i forbindelse med den anvendtes ordet Dannebrog stadig. Men end ikke i ordenens statutter nævnes, at »Dannebrog« også var et flag.

Ordets genopstandelse til nyt liv skete samtidig med nationalfølelsens svulmen i slutningen af 1700-tallet. Brugen både af ordet og af flaget selv bredte sig sammen med romantikken og den demokratiske bevægelse i første halvdel af 1800-tallet for at nå et højdepunkt i de nationalt begejstrede år omkring Treårskrigen 1848–51.

Samtidig udsendtes den første danske publikation, som tog Dannebrogsooprindelse op til kritisk undersøgelse.

Studiet af Dannebrog

I sin *Danmarks Riges Krønike*, udsendt i årene 1596–1603, havde Arild Huitfeldt om Dannebrog skrevet: »Men om den skal være falden udaff Himmelen anderledis end all Seyer kommer aff Gud / eller oc er han nem tilsendt aff Paffven / som it Cruciat, oc de Thog udi fordum Dage som stridde for den Christelige Tro / vil jeg hver til deris betenckende hiemstillet haffve«. Og videre end dette havde ingen i de følgende århundreder ønsket at gå. Alle andre historiske skribenter havde været tilfreds med at gentage, eller brodere på, hvad Peder Olsen havde skrevet i begyndelsen af 1500-tallet.

Fra midten af 1800-tallet tog danske historikere imidlertid fat på problemet om Dannebrogsooprindelse. Hvorledes kunne legenden forklares? Hvor meget i den var sandhed? Var det danske flag faktisk så gammelt? Eller var det eventuelt endnu ældre? Var flaget i sin oprindelse et kongeligt mærke? Eller havde det tilhørt en af de kirkefyrster, som spillede en rolle i de baltiske felttog, f. eks. ærkebiskop Anders Sunesøn eller biskop Theoderik, som faldt ved Lyndanisse i 1219? Eller var flaget oprindeligt et indviet korstogsbanner, som paven havde skænket danskerne? Eller muligvis en militær ridderordens våbenbanner, som havde udviklet sig til rigets flag?

Den litteratur der prøvede på at besvare disse og adskillige andre spørgsmål, er ikke omfangsrig, men den er egentlig udmærket. Man har sagt om den, at den er for nationalt farvet og derfor uvidenskabelig, men

det er ikke sandt. Vel har den følelserne med — det gælder f. eks. Worsaae i 1849, A. D. Jørgensen i 1870'erne og 1880'erne, Helge Bruhn i 1949, ja endog Flaglovkommissionen i 1929 — men dømmekraft og fornuft er ikke i noget tilfælde sat ud af brug. I virkeligheden er det meste af den selvstændige danske litteratur om Dannebrog, ikke mindst af de just nævnte forfattere, imponerende nøgtern.

Tysk grænseflag

Hvad man derimod, måske, kan bebrejde danske forskere af Dannebrogshistorie er deres snævre synsfelt. De tilløb der findes til at betragte Dannebrog i sammenhæng med almen europæisk flaghistorie — f. eks. de middelalderlige byers brug af flag og skibsfartens betydning for flagenes udviklingshistorie — er få og meget spæde.

En enkelt skribent eller to nævner, at Schweiz og Savoyen har flag som minder om Danmarks, men næppe nogen synes at have haft øje for, at der faktisk kunne være en forbindelse mellem Dannebrog og andre af de talrige europæiske flag som, med mindre variationer, består af et hvidt kors i et rødt felt.

Nogle af disse flag har utvivlsomt ingen sammenhæng med Dannebrog. Både i form og farver er et hvidt kors på rød grund så »elementært« et billede, at det må kunne opstå hvor som helst i kristenheden, uden at der behøver at være tale om nogen påvirkning fra det ene til det andet. Om en række af de europæiske rød-hvide korsflag véd man imidlertid, at de har en fælles oprindelse, og det er ikke umuligt at Dannebrog hører til blandt dem.

I 1194 skabte den tyske kejser Henrik 6. et nyt flag til brug for et kors-

tog, idet han lagde et hvidt kors på det rent røde flag, som var det Tyske Riges nationale kendingsmærke (se senere). Dette flag blev i løbet af få år uhyre populært og truede en overgang endog med at sætte de tyske kejseres og det Tyske Riges ørnevåben i skygge. Gengivelser af det nye korsflag og ikke mindst beskrivelser af det i samtidens ridderdigtning er talrige. Fra at være et korstogsflag udviklede det sig til at blive flag for alle kejserlige hærstyrker, såkaldet *Reichsturm-fahne*, og derfra igen til felttegn og flag specielt for det Tyske Riges grænsejarler, markgreverne.

Fra midten af 1300-tallet mistede dette flag gradvis sin anseelse, og o. 1400 gik det af brug. Men forinden havde det sat sig varige spor i den lange række af flag eller våbener langs det Tyske Riges grænser, som består af et hvidt kors i et rødt felt. Schweiz og Savoyen er allerede nævnt. Andre eksempler er Wien, provinsen Utrecht, en lang række stæder i Norditalien: Asti, Pisa, Bobbio, Vicenza, Pavia, Como m. fl., og en anden række ved det Tyske Riges østlige og nordlige udkanter: Elbing, Danzig, Königsberg, Reval m. fl. Om nogle af disse ved man med sikkerhed, at de har udviklet sig fra *die Reichsturm-fahne*, om andre er det ikke bevist. Hvis man tegner de eksempler som kendes ind på et landkort, vil man blive slået af, hvor fint Dannebrog kunne passe ind i denne kreds af rød-hvide korsflag langs det Tyske Riges grænser.

I den periode vi beskæftiger os med hævdede den tyske kejser, at Danmark var et tysk len, og at den danske kong var hans vasal. Når de danske konger var stærke nok, nægtede de at det forholdt sig sådan, men somme tider måtte de gøre gode miner og lade som om de accepterede det tyske stand-

punkt. Måske skyldes det en sådan situation, at det danske kongevåben, de tre blå løver i gult felt, minder så stærkt om slægten Hohenstaufens tre sorte løver i gult felt. Hohenstaufferne var dengang kejsere af Tyskland, og som man ved, var det i middelalderen meget almindeligt, at en vasals våben var en afledning af hans lensherres.

Efter min mening fortjener teorien om en eventuel forbindelse mellem Dannebrog og den tyske *Reichsturm-fahne* at udforskes nærmere, men i øjeblikket vil jeg lade den ude af betragtning. I stedet for vil jeg prøve at destillere, og delvis supplere, indholdet af den danske og udenlandske litteratur om emnet. Nogen enighed, endsige sikkerhed, er forskerne dog ikke nået frem til. Forskellige muligheder kan forekomme lige — eller lige lidt — plausible. Den følgende fremstilling vil muligvis ikke virke særlig overbevisende, men der er for meget vi ikke ved, til at en helt igennem tilfredsstillende teori kan opstilles.

Paveligt korstogsbanner

Hvis vi går ud fra, at Dannebrog's historie faktisk går tilbage til årene omkring 1208 eller 1219, har flaget sandsynligvis oprindeligt haft tilknytning til kirken. Det kan have været et biskoppeligt eller ærkebiskoppeligt banner, men efter min mening var det langt snarere paveligt.

På den tid var det almindeligt, at paven skænkede et indviet banner, så vidt vi ved altid med et kors i dugen, til konger og andre stormænd som stillede sig i spidsen for et korstog — uanset hvor frit dette begreb blev fortolket. Et kendt eksempel er det hvide banner med et gyldent kors, som pave Alexander 2. sendte Vilhelm af Normandiet, før han angreb og erobrede

England i 1066. I 1199 havde pave Innocens 3. skænket kong Leo af Armenien et lignende banner »at bruge mod korsets fjender«, og i 1204 gav paven endnu et sådant banner, med samme formål, til Fyrsten af Bulgarien. Flere eksempler kendes.

I 1209 havde pave Innocens 3. opfordret kong Valdemar Sejrs til at organisere et korstog mod de hedenske folkeslag på Østersøens syd- og østkyst, deriblandt esterne og liverne, for at omvende dem til den kristne tro. Ni år senere gentog pave Honorius 3. sin forgængers opfordring. Enten Innocens eller Honorius må næsten nødvendigvis have fulgt sin opfordring op ved at sende kongen et indviet banner til det planlagte korstog. Selve overrækkelsen af en så dyrebar gave måtte utvivlsomt foretages af den pavelige legat for Skandinavien. Og den pavelige legat for Skandinavien var ikke nogen anden end ærkebisp Anders Sunesøn, en af korstogsekspeditionernes planlæggere og anførere.

De bevarede samtidige krøniker nævner intet om et paveligt banner. Men ifølge historikeren Suhm skal Valdemar Sejrs ældste søn og efterfølger, kong Erik Plovpenning, i 1243 have sagt, at fordums paver havde skænket hans fader det kristne kors som hans mærke.

Ordensbanner?

I 1202 grundlagde biskop Albert af Riga den ridderorden som kaldes Sværdridderne, og i de følgende år erobrede disse størstedelen af Livland. Dette truede det danske herredømme i Estland, og det ville have været naturligt om danskerne havde organiseret en tilsvarende ridderorden for at holde Sværdridderne i skak. Sværdridernes våben var et rødt kors og et

sværd i hvidt felt, og enkelte historikere har udkastet den teori, at Dannebrog, som bortset fra sværdet udgør »det modsatte« af dette våben, oprindeligt må have været banner for en dansk ridderorden, som blev oprettet for at forsvare danske interesser i Estland og Livland.

Der er imidlertid intet som støtter denne teori, og der vides ikke at have eksisteret nogen dansk middelalderlig ridderorden. Da Dannebrogordenen indstiftedes, i 1671, hævdede man ganske vist, at den var en genoplivelse og videreførelse af en militær ridderorden, som kunne føres tilbage til 1219, da Valdemar Sejr skulle have slået et antal af sine mænd til riddere på valpladsen ved Lyndanisse. Men dette var opspind, en ganske bevidst historieforskning, med det formål at give den nye orden en ærværdig fortid.

En anden teori går ud på, at Dannebrog har sin oprindelse i Johanniterordenens våben. Det er sandt, at denne ridderordens våben er et hvidt kors i rødt felt, men dette våben kendes intetsteds i Europa så tidligt som 1208/1219. Teorien forudsætter desuden, at Johanniterne måtte have spillet en afgørende rolle ved erobringen af Estland, men dette vides der intet om. Man er end ikke ganske på det rene med, om Johanniterne overhovedet nogen sinde har haft en militær organisation i Danmark. Ordenen havde klostre heroppe, i Antvorskov og andetsteds, men så vidt man ved kun for »civile«, dvs. præster og lægbrødre, ikke for riddere.

Skibsflag

Nogle forskere, især tyske, har antydnet, at Dannebrog kan være ældre end ekspeditionerne til Estland i begyndelsen af 1200-tallet.

Fra 800-tallet og i de følgende århundreder var handelsskibe i europæiske farvande begyndt at sætte et mærke i mastetoppen, som angav hvor de hørte hjemme eller under hvis beskyttelse de sejlede. For at understrege at man færdedes i fredeligt ærinde, omfattede mærket i reglen et kors. I 1100-tallet havde denne fremgangsmåde udviklet sig sådan, at skibe i Middelhavet oftest havde anbragt korset i et flag, medens det i Kanalen, Vesterhavet og Østersøen synes at have været almindeligst at anbringe et skulpturelt kors i mastens top og derunder et ensfarvet flag, hvis kulør angav skibets nationalitet. Hvid var fx Englands farve. I 1270'erne kombinerede Edward 1. nationens hvide flag med nationalhelgenens Sankt Georgs røde kors og skabte dermed hvad der stadig er det egentlige Englands flag. Det kendes i dag bedst som hovedbestanddelen af det britiske orlogsflag, *the White Ensign*. Rødt var det Tyske Riges farve og benyttedes derfor af Hansestæderne, først i form af et ensfarvet flag, siden kombineret med en eller anden heraldisk figur.

Ifølge de førnævnte forskere var rødt imidlertid også Danmarks farve. Det såkaldte ravnebanner, som danske vikinger bl. a. førte med sig til England, menes at have været rødt; og efter at danskerne var blevet kristnet, skulle raven deri være blevet erstattet med symbolet for den nye religion. Dette kan måske siges at være sandt, men næppe på anden måde, end hvis man lader »overgangen« fra ravn til kors have taget et par hundrede år. Rige og mægtige stæder som Hamburg, Lübeck og Visby førte vistnok ikke individuelle flag før anden halvdel af 1200-tallet eller senere, og det er ikke sandsynligt, at Dannebrog har været i brug som dansk skibsflag før 1208/1219.

Valdemar Atterdag

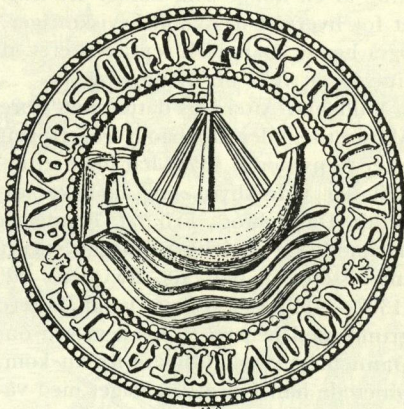
Derimod må Dannebrog gradvis være taget i anvendelse som dansk skibsflag efter denne periode, i løbet af 1200- eller 1300-tallet. Vi ved i alle fald, at flaget i 1400-tallet var almindeligt anerkendt som tegn på dansk nationalitet; det fremgår af adskillige billeder og beskrivelser. Vi ved også, som nævnt, at Valdemar Atterdag allerede i midten af 1300-tallet havde føjet Dannebrog til sit gamle kongelige våbenmærke (figur 2). Det ville han næppe have gjort uden tungtvejende grunde.

Om disse grunde har vi ingen sikker viden, men det er nærliggende at mene, at når kongen annekterede Dannebrog, var det fordi det kunne gavne ham. Da Valdemar Atterdag blev konge, i 1340, eksisterede Danmark næppe nok som stat. Han behøvede alle former for hjælp, også psykologisk, hvis det skulle lykkes ham at samle riget og folket, og drive de fremmede ud. Hvis Dannebrog på dette tidspunkt både var det hellige banner, opbevaret på et af rigets slotte og holdt højt i ære siden dets sejrige tilsynkomst i Estland, og samtidig et almindeligt benyttet nationalitetsmærke for danske skibe, velkendt i udlandet og populært i Danmark, kunne det, i den situation Valdemar Atterdag befandt sig i, være til stor gavn for ham, hvis dette flag blev betragtet som *hans flag*. Der er andre samtidige eksempler på, at en fyrste annekterede et stamme- eller folkemærke og kombinerede det med sit dynastiske våbenmærke for at drage fordel af dets popularitet. Se fx historien om Sachsens hvide hest, Heraldisk Tidsskrift nr. 6, side 269, 1962.

Det var heller ikke usædvanligt at en konge havde to forskellige våben-

mærker, et i sit skjold og et andet, i reglen enklere, i sit banner. Et ældre eksempel er Habsburgerne, hvis skjoldvåben var en oprejst løve, rød i guld, men hvis banner viste tre vandrette striber, rødt-hvidt-rødt, i dag republikken Østrigs flag. Senere blev det jo simpelt hen reglen, at stater havde dels et våben, dels et flag, som var helt forskelligt fra dette.

At det danske korsflag kan have sin oprindelse både fra det kirkelige banner og fra nationens skibsflag, er ikke en umulig tanke. Det ene kan have udviklet sig uafhængigt af det andet, men måske *var* der netop en afhængighed mellem dem. Korset i det røde skibsflag kan være inspireret af korset på det himmelfaldne banner. I sin betretning om miraklet siger Peder Olsen, at korset var hvidt, men han nævner ikke selve dugens farve. Måske har den været gylden, for gult-og-hvidt var pavens farver. Rent optisk er gult og hvidt sammen imidlertid en dårlig kombination, især til søs. Rødt-og-hvidt er meget bedre. Da det nederlandske

4. En af de ældste kendte gengivelser af Dannebrog som skibsflag. Segl for Evership herred i Slesvig, bevaret på et dokument fra 1414, men muligvis ældre. Her efter Bruhn.

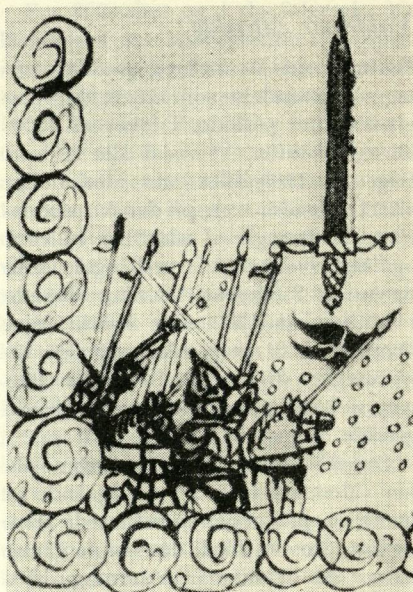
flag dannedes i 1500-tallet, var det orange-hvidt-blåt. Omkring 1630 ændrede man officielt dette til *rødt*-hvidt-blåt, fordi det gamle flag ikke var tydeligt nok.

På dette punkt i fremstillingen er det måske rigtigst at gentage, at det ældste uomtvistelige vidnesbyrd om Dannebrog stammer fra Valdemar Atterdags tid (1340–75). Det er derfor en mulighed, at flaget ikke er ældre og, i så fald, at det er Valdemar Atterdag som har skabt det.

Erik af Pommern

At Dannebrog på denne tid ikke var ukendt uden for Danmark ses af billederne i Gelre og Bellenville, men kendskabet har næppe været udbredt. På italieneren Pizziganis landkort over det nordlige Europa fra o. 1367 er de forskellige riger markeret med små flag. Det flag som angiver Danmark viser tre løver, ikke et kors. I Erich von Kirchbergs Mecklenburgske Rimkrønike fra 1370 findes en farvelagt tegning af en konge som holder tre flag, et for hvert af de skandinaviske riger; også her er Danmark repræsenteret af sine løver, ikke af Dannebrog.

Valdemar Atterdags datter, den store Margrethe, der forestod regeringen efter hans død i 1375, har ikke efterladt sig vidnesbyrd om at have anvendt Dannebrog. Erik af Pommern derimod var tydeligvis meget stærkt interesseret i det, og fra hans tid (1397–1439) står vi på langt fastere grund med hensyn til hvad vi ved om Dannebrog. Som tidligere nævnt kombinerede han korset fra flaget med våbenmærkerne for sine forskellige riger og titler. Men det var ham åbenbart ikke nok. I selve dette sammensatte våben lader han i feltet for Danmark de tre danske løver holde en stang

5. Det ældste billede der kendes af Dannebrog som militærfane. Farvelagt tegning fra o. 1567 i et svensk manuskript om et luftsyn (sværdet i himlen), som blev observeret før et slag mellem den svenske og den danske hær i den Nordiske Syvårskrig. Her efter Bruhn.

med Dannebrog (figur 3). Han anvendte også dette, omkring Dannebrogskorset arrangerede våben i form af skibsflag på krigsflåden. Et eksemplar af et sådant flag, som erobredes af lübeckerne i et søslag i Øresund 1427, blev opbevaret i Mariakirken i Lübeck lige til vor tid.

Det er også fra Erik af Pommerns tid, at vi har det ældste vidnesbyrd om, at andre end kongen selv og folk i hans tjeneste anvendte Dannebrog. Et segl fra Everschip Herred i Slesvig, bevaret fra 1414, viser et skib med Dannebrog i mastetoppen (figur 4). En sådan anvendelse af flaget, af »folket«, var efter kongens udtrykkelige

ønske. I 1424 beklagede han sig over, at indbyggerne på øen Femern, som han havde erobret nogle år før, stadig brugte deres tidligere, holstenske hersers våben i stedet for »rigets banner«, *banderium regni*, og dette udtryk kan næppe gælde andet end Dannebrog.

Erik af Pommern var konge over alle tre nordiske riger, og noget kunne tyde på, at han prøvede på at indføre et korsflag også for Sverige eller muligvis for hele unionen. I 1430 døde hans dronning, Filippa, i Vadstena, og i instruksens om hvorledes begravelsen skulle foregå, fik præsterne nemlig besked om på deres dragt at bære en gengivelse af »rigets banner, som er et rødt kors i et gult felt«. Dog, uanset hvad der i denne sammenhæng mentes med »riget«, fik dette flag kun kort levetid. Det er ikke omtalt siden, og da svenskerne, omkring hundrede år senere, udviklede deres eget nationalflag, valgte de farverne blå og gult, sikkert efter det svenske riges våben,

eller våbener. I selve figuren fulgte Sverige imidlertid det danske fortilfælde, og det samme gjorde siden alle øvrige nationalflag som udviklede sig i Norden, Norges, Finlands, Islands, Færøernes og Ålands. Det er den smukkeste gruppe flag som findes i verden.

Fra 1400-tallet er Dannebrog altså dokumenteret som flag for den danske konge (Erik af Pommern og alle hans efterfølgere anvendte det på deres segl, mønter, kroningsdragt osv. osv.); som flag for *hæren* (det er tidligere nævnt, at samtidige svenske kilder omtaler det gang på gang); som flag for *krigsflåden* (fra anden halvdel af århundredet kendes flere kalkmalerier, der viser kongelige skibe med Dannebrog vajende); og som flag for private *handelskibe* (Everschips segl og kalkmalerier). I samme periode begyndte krønikeskrivere at beskæftige sig med det, og ordet »Dannebrog« optrådte for første gang på dansk.

6. Træsnit i en bog, H. Hamelmann »Oldenburgisch Chronicon«, fra 1599, men sandsynligvis betydeligt ældre, der viser Dannebrog som både skibsflag og militærflag. Billedet forestiller Københavns belejring 1535-36. Belejrerne, under Dannebrog, er kongelige tropper. Stadens forsvar ledes af grev Christoffer af Oldenburg og de vandret stribede flag som ses på stadens volde er utvivlsomt afledt af hans våben, to røde bjælker i gult. Et lignende flag, som vajer fra to af skibene, må være noget helt tredje.

Det ældste Dannebrog's endeligt

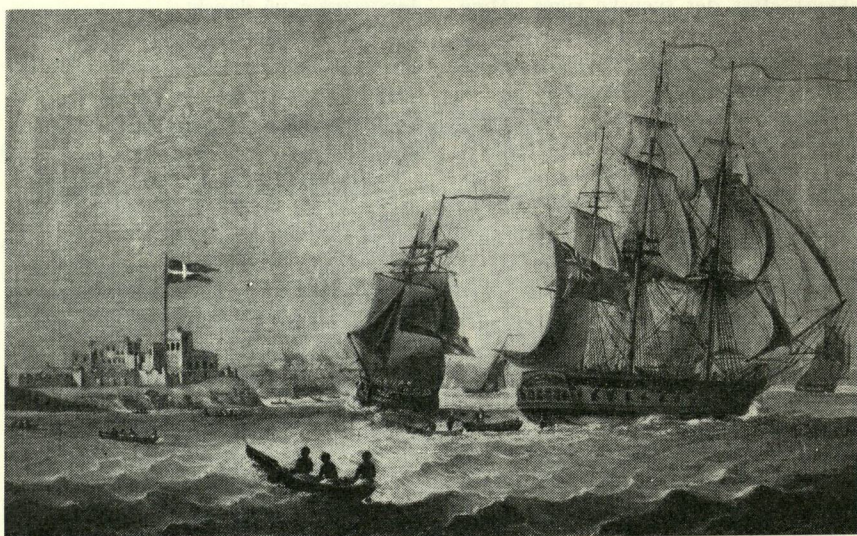
Et spørgsmål som en overgang blev ivrigt diskuteret, var, hvad der siden blev af det originale banner fra Estland.

Fra 1500-tallet stammer en tradition om, at kong Hans (Johan) år 1500 tog det med på sit uheldige tog mod Ditmarsken, hvor det blev erobret af ditmarskerne sammen med hærens øvrige udstyr. Indtil da skulle det bl. a. have været opbevaret på Kalundborg Slot. Hvorfor Hans skulle have taget det ærværdige banner ud fra dets opbevaringssted i en så relativ betydningsløs anledning som en ekspedition mod nogle marskbønder der nægtede at betale skat, er der ikke givet nogen tilfredsstillende forklaring på. Måske har han været inspireret af Sten Sture, som i 1495 havde fået ærkebisp Jakob

Ulfssons tilladelse til at låne Sankt Eriks banner fra Uppsala domkirke til et felttog mod Rusland. Dette banner leveredes tilbage i januar 1497, samme år som Hans blev kronet til konge i Sverige.

Det er ikke umuligt at banneret fra Estland kan have eksisteret endnu i år 1500. Det ville i så fald have været o. 290 år gammelt. Omkring 1880 opdagede Henry Petersen i Lübecks Mariakirke det tidligere omtalte danske skibsflag fra 1427, som altså da var mindst 453 år. Det var vel bevaret og eksisterede endnu til Anden Verdenskrig, på dette tidspunkt mere end fem hundrede år gammelt.

I 1559 deltog Frederik 2. i den holstenske adels angreb på og undertvingelse af Ditmarsken. Blandt krigsbyttet var det gamle Estlandsbanner, som ditmarskerne havde hængt op i kirken i

7. I hvert fald fra begyndelsen af 1600-tallet blev Dannebrog, med split, brugt på kongelige besiddelser, herunder fæstninger og militære anlæg. Billedet her viser det danske fort Frederiksborg på Guldskysten, malet af en engelsk kunstner o. 1790.

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Wöhrden. Det var næsten hensmuldret, men som det var blev det ført bort og anbragt i Slesvig domkirke.

Hvorfor Slesvig? Hvorfor ikke tilbage til Kalundborg eller et andet nationalt mere betydningsfuldt sted? Det forklares (af senere historikere) med, at et banner som var faldet fra himmelen eller skænket af paven, nu, efter Reformationen, smagte for meget af katolicisme, til at man ville anvise det en alt for central plads i riget og i folkets bevidsthed.

Og i Slesvig domkirke skal det gamle Estlandsbanner, det første Dannebrog, være gået til grunde af ælde omkring hundrede år senere.

Til søs

I hvert fald fra 1400-tallet var Dannebrog blevet brugt i to former: som stutflag, dvs. rektangulært, og som splitflag. Hvorvidt denne forskel var andet end ornamentel eller tilfældig, er svært at sige. Den første forordning som fastsatte regler for brugen af de to former, blev udstedt af kong Christian 4. i 1625. Ifølge denne forordning var splitflaget forbeholdt kongen, kongelige besiddelser, herunder slotte og fæstninger (se figur 7), og krigsflåden. Handelsskibe og andre private skibe kunne kun flage med stutflag.

I 1690 begyndte man at kendetegne visse flag til bestemte formål, eller for bestemte brugere, ved at placere et særligt mærke i dem. Kongens personlige flag fik kongevåbenet placeret i midten. Senere fik det Ostindiske Kompagni og andre af de store handelskompagnier og statsmonopoler lov til at særmærke deres Dannebrog på forskellig vis. Den Kgl. Grønlandske Handel satte fx to krydsede hvide harpuner i det øverste røde felt nærmest stangen.

I 1757 blev det forordnet, at alle danske skibe i Middelhavet skulle differentiere deres Dannebrog med kongens monogram i midten, for at undgå at blive forvekslet med skibe fra Malta. Maltesiske skibe sejlede nemlig under Malteserridderens, de tidligere Johanniterridderes hvide kors i rødt felt. Siden hen, især i anden halvdel af 1800-tallet, indførtes særlige mærker i Dannebrog for admiraler, Marineministeriet, Postvæsenet, Toldvæsenet, Havnepolitiet, Statsbanerne og adskilligt flere, se figur 12.

I en årrække, op til omkring midten af 1900-tallet, herskede der en noget kunstig tradition i Søværnet, som gik ud på, at den røde farve i Søværnets flag skulle være lidt mørkere eller dybere rød end farven i det gængse Dannebrog. Ifølge en oplysning af december 1968 fra adjudanten hos chefen for Søværnet holdes denne tradition ikke længere ved lige.

I arméen

Som vi har hørt, havde den danske hær Dannebrog med sig på felttogene i Sverige i 1400-tallet og til Ditmarsken i begyndelsen af 1500-tallet. Først fra Christian 4.s tid (1588–1648) kan man imidlertid sige, at vi kender noget nærmere til Dannebrogens historie som *fane*, til forskel fra som *flag*. Denne historie er fortalt af Helge Bruhn, i detaljer og med mange illustrationer, i hans »Dannebrog og danske faner gennem tiderne« (1949), et helt igennem grundigt og læseværdigt værk. Hvad Bruhn oplyser om Dannebrog som fane, kan resumeres således:

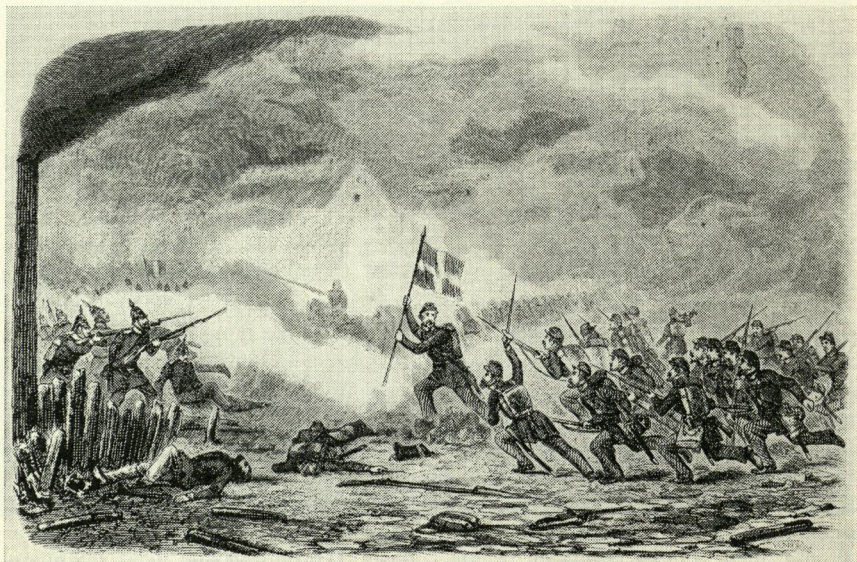
I begyndelsen af 1600-tallet førte enkelte regimente, især inden for kavalieriet, Dannebrog som deres regimentsfane, i reglen med en inskription eller et eller andet mærke placeret i du-

gen. De fleste regimenter havde imidlertid faner, som var helt forskellige fra Dannebrog: sribede, ternede, med et eller andet krigerisk eller religiøst billede, eller hvad det nu kunne være. I 1628 forordnede Christian 4., at alle »nationale« regimenters fane skulle have hvad man kunne kalde et Dannebrogfelt, et lille rødt kvadrat med et hvidt kors i, i øverste hjørne nærmest ved stangen (se illustrationen p. 217 i *Heraldisk Tidsskrift* nr. 15, 1967). I løbet af 1600-tallet gik det fulde Dannebrog af brug som regimentsfane, og typen med Dannebrog i hjørnet blev almindeligere, om end ikke enerådende. I begyndelsen af 1700-tallet indskrænkedes brugen af Dannebrog i fanehjørnet imidlertid, og omkring midten af århundredet var også Dannebrogfeltet helt forsvundet fra flertallet af hærens regimentsfaner.

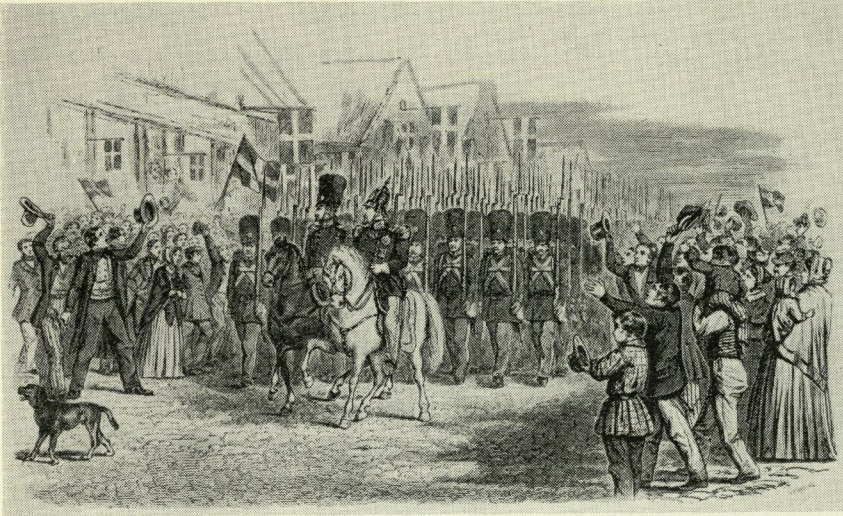
Året 1785 blev et vendepunkt. I de

foregående ti eller tyve år havde der udviklet sig en stærkere nationalfølelse. I 1772 var dansk blevet (gen)indført som kommandosprog i hæren, og i 1776 kom loven om indfødsretten. I 1785 blev det fulde Dannebrog genindført som regimentsfane for en række regimenter, og i forordningen herom blev ordet »Dannebrog« brugt første gang i en officiel tekst.

I 1801, samme år som slaget på Københavns red, oprettedes Landeværnet og fik Dannebrog som fane. I 1807, samme år som englismændene bombarderede København, skrev Inge-mann »Vift stolt på Kodans bølge/blodrøde Dannebrog«, og i de følgende tiår skrev en række andre af Danmarks største digtere — Grundtvig, Oehlenschläger, Christian Winther, H. C. Andersen m. fl. — digte om og til Dannebrog. I 1842 indførtes det fulde Dannebrog som regimentsfane for

8. Dannebrog som militærfane. Den tapre landsoldat angriber fjenden i Kolding, april 1849. Samtidigt litografi i Vilhelm Holst »Felttogene 1848.49.50«, 1852.

9. Mellem 1834 og 1854 var det forbudt private borgere at flage med Dannebrog. Hvordan forbudet blev respekteret, fremgår af dette billede af kong Frederik 7.s indtog i Flensborg i foråret 1848. Der er Dannebrogflag overalt, hos folkemængden på gaden og ud fra tag og vinduer på hvert eneste hus. Samtidigt litografi, efter Vilhelm Holst.

hele den danske hær. Siden anden halvdel af 1600-tallet og særlig efter 1671, da Dannebrogordenen oprettedes, var militære udgaver af Dannebrog ofte blevet udformet således, at korsets arme var bredere ved flagets kant end i midten og evt. tillige let krummede. Af en eller anden grund blev denne form genindført med reformen 1842, og som regimentsfane har Dannebrog denne udformning den dag i dag, se figur 11.

Folkets flag

Nogle år i forvejen var der sket noget overraskende. På land var Dannebrog stadig væk, i alle fald i teorien, forbeholdt kongen og staten, samt institutioner og organisationer under dem. Samtidig med at flagets popularitet voksede, var det imidlertid blevet

mere og mere almindeligt, at private personer hejste det, og i 1833 blev det foreslået at give officiel tilladelse til dette. Ministeriet var i favør, men kongen, Frederik 6., sagde nej, og i 1834 blev det udtrykkeligt forbudt private borgere at hejse Dannebrog.

Loven var i kraft til 1854, men blev ikke håndhævet, og formodentlig er der ikke i nogen anden periode af Danmarks historie blevet hejst så mange Dannebrogflag som i disse patriotisk og demokratisk berusede år, år der oplevede nationalfølelsens højvande i 1840'erne, enevældens afskaffelse og Grundlovens indførelse i 1849, og den populære og sejrige Treårskrig 1848-51 (se figur 9). To af tidens højest elskede sange, »Dengang jeg drog af sted« og »Højt fra træets grønne top«, indeholder begge vers om Dannebrog, som også i vore dage tusinder af dan-

10. Folkets flag. Indvielse af Politikens havekoloni Valhøj i 1912

ske kan citere i hvert fald et par linjer fra. Fra den første de to begyndelseslinjer (som indleder denne artikel), fra den anden de to afsluttende: »Vid, det er en ære/Dannebrog at bære«. Begge sange er af Peter Faber, og begge er skrevet i 1848. Den danske skik at pynte juletræet med små Dannebrogsglaser i guirlander stammer muligvis fra samme tid.

Det hævdes ofte, at Dannebrog er verdens ældste flag, hvormed menes, at det er det ældste blandt statsflag som stadig anvendes officielt. Hvis det faktisk går tilbage til de første år af 1200-tallet, er dette sandsynligvis rigtigt. Hvis Dannebrog imidlertid først stammer fra Valdemar Atterdags tid, dvs. midten af 1300-tallet, overgår det i alle fald af det østrigske flag, som nemlig er dokumenteret på et segl fra 1230. Også Englands (men ikke Storbritanniens) flag er i så fald ældre. Hvordan dette nu end forholder sig, er Dan-

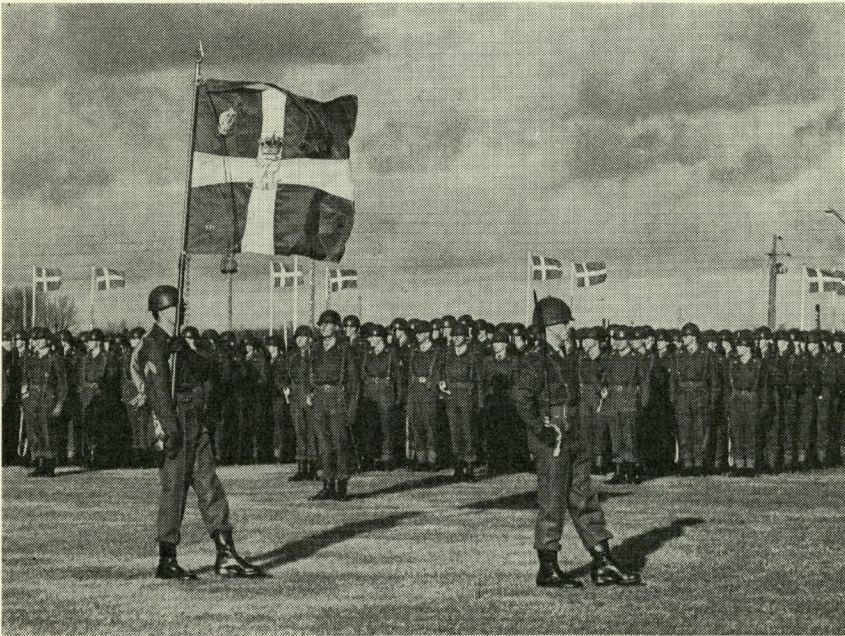
marks i hvert fald ét af de ældste flag i verden.

Det er også et af de smukkeste. I 1927 nedsattes en kommission, som skulle undersøge landets flaglovgivning og forberede et forslag til en ny, omfattende lov. I 1929 afgav kommissionen sin betænkning. Loven blev aldrig til noget, men betænkningen er i høj grad værd at læse. En af dens formler (som ganske vist kun sigter til splitflaget) udtrykker, i sin vel overvejede, forsigtige kancellistil, et synspunkt, som jeg tror de fleste danske deler:

»Dannebrog... betegner jo nemlig — nationale, følelsesbetonede momenter ganske ufortalt — for selv den mest nøjeregnende vurdering ved motiv, farver, form og dimensionsforhold en sum af harmoni og skønhed, der til enhver tid måtte sikre dette flag en meget høj rang blandt nationernes flagssymboler«.

Udvalgt litteratur

- J. J. A. Worsaae: Om Danebrog. Et foredrag i det Skandinaviske Selskab, den 17de marts 1849; 36 sider; 1849.
- E. C. Werlauff: Om Danebrog og Danebrogordenen. En historisk undersøgelse. Efter forfatterens død udgiven af C. F. Wegener; 28 + 56 sider; 1872.
- C. Paludan-Müller: Sagnet om den himmelfaldne Danebrogfane. Særtryk af »Fra videnskabens verden« 1. række p. 77–108; 1873.
- A. D. Jørgensen: Om Danebrog's oprindelse. En historisk hypotes; Historisk Tidsskrift 4. række 5. bind p. 415–59; 1875 ff; optrykt i Historiske Afhandlinger 2. bind p. 5–44; 1899.
- E. Løffler: Bidrag til bedømmelse af Danebrog'sagnet's historiske værd; Historisk Tidsskrift 5. række 2. bind p. 562–67 + en tavle; 1881.
- A. D. Jørgensen: Hvor blev Danebroge af? Dansk Folkeblad nr. 50 og 61, 1881; optrykt i Historiske Afhandlinger 2. bind p. 45–51; 1899.
- Henry Petersen: Et dansk flag fra unionstiden i Mariakirken i Lübeck, Årbøger for Nordisk Oldkyndighed 1882, p. 1–56 + 3 plancher.
- A. D. Jørgensen: Undersøgelser vedrørende Danebroge og det danske kongevåben, Historisk Tidsskrift 6. række 1. bind p. 148–94; 1887–88; optrykt i Historiske Afhandlinger 2. bind p. 80–119; 1899.
- H. A. Kjær (Henry Petersen): Danebroge, i Salmonsens Konversations Leksikon, 2. udgave, bind 5; 1916.
- Viggo Brøndal: Danernes navn. Danske Studier 1920, p. 17–41.
- Betænkning afgivet af Flaglovskommissionen af 19. juli 1927; 56 sider; 1929.
- L. P. Fabricius: Sagnet om Danebroge og de ældste forbindelser med Estland; p.

11. Dannebrog som regimentsfane, her for Fynske Livregiment, ved en parade i 1964. Læg mærke til fanens kvadratiske form og korsets skrå arme. I midten kong Frederik 9.s kronede monogram og i felterne nærmest stangen regimentets mærke og navn.

Fot. Poul Olsen.

- 485–533 i Kirkehistoriske Samlinger 6. række 1. bind; 1935.
- Helge Bruhn: Dannebrog og danske faner gennem tiderne; 244 sider + 16 farveplancher; 1949.
- Hans Brix: Dannebrog. Berlingske Aftenavis 17. juni 1952.
- Preben Kannik: Alverdens flag i farver; 192 sider; 1956.
- Kirsten Bendixen: Danmarks mønt; 1967. Mønten med korsfanen, fra Valdemar den Stores tid, d. v. s. 1157–82, er afbildet og omtalt side 32.
- »Om Dannebrog jeg ved ... Navnet Dannebrog fundet i væsentlig ældre tekst end hidtil kendt«, om Paul Warmings fund, Berlingske Tidende 23. februar 1969 3. sektion p. 38.
- R. Siegel: Die Flagge; Berlin 1912.
- Paul Wentzke: Die deutsche Farben, ihre Entwicklung und Deutung, sowie ihre Stellung in der deutschen Geschichte; p. 49–53 i Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft ... IX; Heidelberg 1927.
- Otto Greiffenhagen: Revals Wappen und Flagge; p. 133–40 i Beiträge zur Kunde Estlands XIII; Estland 1928.
- Hans Horstmann: Die Rechtszeichen der europäischen Schiffe im Mittelalter; p. 73–133 i »1000 Jahre Bremer Kaufmann« = Bremisches Jahrbuch 50. årgang; Bremen 1965.
- Hans Horstmann: Vor- und Frühgeschichte des europäischen Flaggenwesens; p. 30–46 + illustrationer p. 165–70 i Recueil du IIe congrès international de vexillologie Zurich 1967; Zürich 1968.

12. Omkring midten af 1800-tallet lå det fast, at splitflaget var forbeholdt stat og regering. Samtidig bredte den fremgangsmåde sig, at forskellige statsinstitutioner eller dele af administrationen kunne differentiere de flag de brugte med deres initialer eller med et særligt mærke. Dette fotografi, af Kaj Lund, viser det flag som benyttes af ikke-militære statsskibe, i dette tilfælde skoleskibet »Danmark«. Kronen er hvid.

[DA] Dette materiale er beskyttet af ophavsret. Det kan downloades, lagres og udskrives til personlig brug og til ikke-kommerciel brug i forbindelse med undervisning og forskning. Bearbejdning, tilgængeliggørelse samt fremstilling af kopier er ellers kun tilladt i det omfang, der følger af lov eller aftale.

[NO] Dette materialet er beskyttet av opphavsrett. Det kan lastes ned, lagres og skrives ut for personlig bruk og for ikke-kommersiell bruk i forbindelse med undervisning og forskning. Bearbeidning, tilgjengeliggjøring og fremstilling av kopier er ellers bare tillatt i den grad som følger av lov eller avtale.

[SV] Detta material är skyddat av upphovsrätt. Det får laddas ned, sparas och skrivas ut för enskilt bruk samt för icke-kommersiellt bruk i samband med undervisning och forskning. Bearbetning, tillgängliggörande samt framställning av kopior är i övrigt bara tillåtet i den utsträckning som följer av lag eller avtal.

[EN] This material is protected by copyright. It may be downloaded, saved and printed for personal use and for non-commercial use in connection with teaching and research. Altering, making it available or producing copies is otherwise only permitted to the extent that follows from law or contract.